

Paládi-Kovács Attila

PARASZTI GAZDASÁGI KÖZÖSSÉGEK, SZÖVETKEZÉSI FORMÁK

„*A magyar község, amint már neve is sejtetni engedi, eredetileg közösségekben élőknek egyetemét képezte*” – fogalmaz Tagányi a régi magyar községről.¹ A középkori, kora újkori községről szóló kézírata *A földközösségek története Magyarországon* címen, eredetileg a *Magyar Gazdaságtörténeti Szemlében* publikált tanulmányával egy időben, 1894 tájékán íródhatott. Ennek a jogintézménynek a korai története szorosan kapcsolódott a feudalizmus kialakulásához és megszilárdulásához Európában. Tagányi maga is hivatkozik a földközösség nyugat- és kelet-európai formáit feltáró angol, német, francia és orosz szerzőkre. Cikke végén leszögezi, hogy „*a földközösség e hazában még a honfoglalásnál is régiebb intézmény.*”²

Ebben a körben nem szükséges sok szót pazarolni a földközösség magyarországi és erdélyi történetére, 17–18. századi újjáéledésére a Tisza alföldjén. Mindnyájan jól tudjuk, hogy a polgári korszak nyitánya, a földmagántulajdon kialakulása és megszilárdulása még nem hatott a birtokközösségek ellenében. Hiszen 1853-ban az 1848-as áprilisi törvénykezést – nevezetesen az úrbérrendezést – véglegesítő császári pátens az addig elkülönített vagy azután elkülönítendő legelőket továbbra is osztatlanul hagyni rendelte. A felszabadult jobbágyoknak járó szántókat, réteket, legelőket a parasztok közösségei osztatlanul kapták meg. Azt követően alakultak meg a volt úrbéresek, az ún. telkes gazdák, a házas és házatlan zsellérek független, autonóm gazdasági szervezetei, közöttük az úrbéres és a zsellér legelőbirtokosságok. Hasonló folyamat zajlott le az erdők birtoklásában is. 1853 után a földesurak és korábbi jobbágyaik erdeit elkülönítették, de a parasztok erdei, havasai osztatlan közös tulajdonban maradtak és a birtokosok tulajdonjogát – telkük nagyságának arányában – osztatlan eszmei hányad szerint írták be a telekkönyvbe. Később ez volt a kiindulópontja az 1879. évi erdőtörvénynek és nyomában a paraszti erdőbirtokosságok megalakulásának.³ Az erdélyi úrbérrendezésről egy évvel később, 1854-ben kiadott pátens megengedte, hogy a jobbágyok a nekik jutó erdőt maguk között felosszák. Az osztzkodást majd az 1871. LIII. törvény 32. §-a tiltotta meg. Kimondta, hogy a volt úrbéresek számára kihalított erdő rész közösen kezelendő. Erdélyben azonban – mint azt Oroszi Sándortól tudjuk – elvált a vármegyék, a székely közbirtokosságok, a szász községek és a Naszód-vidéki, meg a bánági román határőrezredek erdőbirtoklásának a gyakorlata. A szász községi erdővagyonot a községi lakosok feloszthatatlanul, együttesen birtokolták, a román határőrök utódai viszont

¹ TAGÁNYI Károly 1957. 8.

² TAGÁNYI Károly 1949. 10.

³ BALOGH István 1994. 27–31.

felosztott magánvagyonként rendelkezettek vele. Köztes megoldást követtek a székely közbirtokosok, minthogy a közerdőkben – bizonyos korlátok között – hamar magánvagyonná tehető, kihalhatók a birtokrészeket. A jobbágyfelszabadítást követő birtokrendezések, tagosítások Erdélyben és Magyarországon is a 19-20. század fordulójáig elhúzódtak.⁴

A nemesi közbirtokosság történeti formáit, az erdő- és legelőbirtokosságok, társulatok, nyájgazdaságok működését a polgári korszakban – többek között Petercsák Tivadar, Oroszi Sándor és Bánkiné Molnár Erzsébet eddigi munkáiból – viszonylag jól ismerjük. Öröndetes, hogy az utóbbi évtizedben a Heves megyei, tágabban az észak-magyarországi közösségi birtoklásról, az erdélyi közösségi erdők, valamint a Kővár-vidéki nemesi közbirtokosságok történetéről is jelentős új kötetek, forrásközlések és kísérő tanulmányok láttak napvilágot.⁵ A mai napon ezeket az újabb kutatásokat is jól kiegészítő előadásokat fogunk hallani, kivált a székely közbirtokosságok 19–20. századi működéséről.

A hazai néprajzi és agrártörténeti kutatások még nem igazán mérték fel a tagosítások szerepét a helyi társadalmak életében, a régi típusú faluközösségek felbomlásában, új típusú társulások, kooperációk megjelenésében. Nálunk a tagosításnak és a tanyarendszer kiépülésének többnyire a pozitívumait, gazdasági előnyeit vette eddig számba az agrártörténeti, a néprajzi és a szociográfiai kutatás. Érdeemes lenne egyszer – a svédok mintájára – a tagosítás és a másodlagos szórványtelepülések kialakulásának negatívumait is összeszámlálni. Svédországban királyi rendeletek, tagosítási törvények verték szét a falvak tömegét. Az 1755-ben, 1803-ban és 1827-ben három hullámban egymást követő előírások a földek újraosztása és tagosítása mellett kitelepedési kényszert is jelentettek a svéd parasztok számára. A királyi, központi akarat valósággal „szétrobbantotta a falvakat és ezzel a tradicionális népi kultúra lényegében egyszer és mindenkorra felbomlott.”⁶ A kiköltözés teljesen új helyzetet teremtett és sokszor elviselhetetlen anyagi és lelki terheket rótt a kiköltözőkre. A faluközösség megszűnt, az évszázados közösségi szellem és szokásrend elveszett, a közösen végzett munkák és a közösségi ünnepek, multságok elmaradtak. „Sokak számára értelmetlenné vált az élet.” Sokan váltak depresszióssá, alkoholistává. Megjelent az öngyilkosság, s egyesek az örültek házában végeztek.

Nálunk a statisztikus hajlamú folklórkutató, Katona Imre írja a Galga menti magyar népcsoport ismertetése kapcsán, hogy népszokásainak száma kevesebb, mint az északi népterületé, de mintegy 50%-kal meghaladja az alföldi népszokások számát. Ahogy elhagyjuk a Galga mentét – írja – „a szokások szinte megfelelőnek, és a Tiszántúlra [érve] már csak töredékesen maradnak fenn. A mennyiségi választóvonal tehát éppen vidékünkön húzódik.”⁷ Ez a megfigyelés valós területi eltérésre figyelmeztet, de nem ad rá magyarázatot. Az öngyilkosságok dél-alföldi statisztikájára sincs megnyugtató magyarázat. A tanyalakók

⁴ OROSZI Sándor 2004. 5–6, 29–30.

⁵ PETERCSÁK Tivadar 2003., 2008., OROSZI Sándor 2004., BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 2007.

⁶ SZABÓ Mátyás 1973. 101.

⁷ KATONA Imre 1984. 44.

mentálisának, lelkületének célzott és elfogulatlan vizsgálata pedig még várat magára.

Ennek a konferenciának hangsúlyos törekvése a mezőgazdasági szövetkezetek, különösen a polgári korszak szövetkezési formáinak bemutatása. Ismeretes, hogy a szövetkezés eszméjét a paraszti gépvásárló közösségek vetőgép- és cséplőgép-beszerzései, tenyészállatok vásárlására szövetkező legeltetési társulatai, földek, erdők, legelők vásárlására, szőlők, gyümölcsösök telepítésére összefogó, földbérletre társult parasztagdái fogadták el először. Konkrét eseteleírásokból az is tudható, hogy a paraszti összefogás háttérében rendszerint ott állt egy-egy falu evangélikus vagy református lelkésze, törekvő, vállalkozó mintagazdája. A szarvasmarha-tenyésztést új útra állító fajtaváltás apostola Moson, Sopron, Győr megyében a magyaróvári akadémia tanára, Újhelyi Imre volt az, aki a vidék kigazdáinak segítségére sietett a tenyészvikák behozatalában, a tejszövetkezetek szervezésében, az istállózó, takarmányozó marhatartás bevezetésében. Hazai és Erdély-részi szövetkezetek alakításának számos esetét foglalta össze Szilágyi Miklós, a Magyar Néprajz VIII. Társadalom c. kötetében a „Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek” fejezetben. Elismerve a paraszti hagyomány szerepét a szövetkezés eszméjének meggyökeresedésében, leszögezi, hogy *„a falusi szövetkezetek mégiscsak a nagybirtokosok által létrehozott s az állam által is pártfogolt, kapitalista szellemű érdekvédő társulásoknak tekinthetők.”*⁸

Azt gondolom, ez a megállapítás elsősorban a törvényi háttér megteremtésére, a jogszabályok parlamenti elfogadtatására és a szövetkezeti eszme egy-egy konkrét intézményének (pl. Hangya-szövetkezetek, hitelszövetkezetek) országos képviselőre vonatkozatható. Ismeretes, hogy a törvényi háttérrel először az 1875:XXXVII. tc. biztosította, amit a 20. században is „szövetkezeti alaptörvény”-nek fogadtak el. Gyimesi Sándor egyik úttörő tanulmányában az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) 1879-es székesfehérvári „gazdakongresszusától” számította a mezőgazdasági szövetkezetek hazai történetét.⁹ Hangsúlyozta, hogy az értékesítő szövetkezeteknek eleinte még a legmódosabb parasztagdák sem voltak tagjai, a mozgalmat néhány lelkes nagybirtokos irányította. Nehezen indultak el a tejszövetkezetek is. A budapesti és a szombathelyi tejszövetkezet sikere nyomán azonban Sopron, Magyaróvár, Zalaegerszeg, Kaposvár, Dombóvár vidékének tejtermelői 1884-ben már tejgazdasági vállalat létesítésével kívánták az értékesítést megoldani. A falusi tejszövetkezeti mozgalom mégis csak 1895-ben lendült fel igazán, s tíz évvel később már a paraszti termelés játszott meghatározó szerepet a városok (Budapest) ellátásában) és a tejtermékek kivitelében. Egyébiránt a tejgazdaság Európa-szerte az 1880-as években lendült fel igazán, amihez hozzájárult a fölözögép feltalálása, a tej ipari feldolgozásának elterjedése is.¹⁰ A 20. század elején a paraszti gazdaság (a Dunántúl említett részein) versenyképesebb volt már, mint az uradalmi majorság, a kapitalista nagybirtok.

⁸ SZILÁGYI Miklós 2000. 580.

⁹ GYIMESI Sándor 1972. 639. Lásd még: HECKENAST József 1969.

¹⁰ VÖRÖS Antal 1965. 473, PALÁDI-KOVÁCS Attila 2001. 700.

Az agrárius mozgalom legnagyobb sikere az 1880-90-es években az országos hitelszövetkezeti hálózat megszervezése volt. Károlyi Sándor gróf a parlamentben már 1883 óta emlegette a hitelszövetkezetek alapításának szükségességét, és elvbarátaival Pest megyében 1886-ban meg is alapította az első helyi szövetkezeteket (Galgamácsa, Monor, Dömsöd, Tass, Cinkota). Helyi támogatói katolikus papok, protestáns lelkészek, tanítók voltak. Az agráriusokat támadó radikális kritika antiszemitanak igyekezett beállítani a hitelszövetkezeti-mozgalmat, melynek alapszabályait az osztrák Raiffeisen-szövetkezetek mintájára dolgozták ki. Wekerle és a kormány, a bankokkal együtt ellenezte a hitelszövetkezeti mozgalom törekvéseit és mindent megtett a legyűrésük, a bankok alá rendelésük érdekében.¹¹

A *Hangyáról* (teljes nevén Hangya, Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség Szövetkezeti Központja) tudni kell, hogy azt szintén gróf Károlyi Sándor alapította, ő volt az első elnöke. Az alapítás éve 1898. Országos tagszövetkezeti hálózata és tagjainak száma viharos gyorsasággal gyarapodott. 1912-ben már 1278 tagszövetkezete volt, 1914-ben az akkori 1276 szövetkezetéhez 200 ezer tag tartozott. 1941-ben 1800 tagszövetkezete volt közel 800 ezer taggal. A helyi szervezetek demokratikusan működtek. Hartán 1919-ben alakult meg a *Hangya* és 1949-ig működött, élén egy nyolctagú, közgyűlésen választott vezetőséggel. Állami beavatkozással szüntették meg. Ideológikus vádakot hoztak fel ellene, a nagybirtokosok és a kulákok „érdekvédelmi szervezete”-ként állították be a falusi közvélemény előtt. Hartán az utolsó közgyűlésen, 1949-ben az 1100 tagnak már csupán töredéke jelen meg, hogy ki mondja az egyesülést az 1946-ban 30 taggal megalakult helyi *Földműves-szövetkezettel*.¹²

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek alakítása az 1947–1948-as kommunista hatalomátvételt követően, 1948-ban vált kormányprogrammá. Kiderült, hogy Rákosi és köre egyedül a szovjet mintát követő termelőszövetkezeti formát, a kolhozrendszert tudja fenntartás nélkül elfogadni. A magyar parasztság megismerte a *kolhoz* (kollektívnoje hozjasztvo), a *kulák*, a *brigád*, a *nacsalnyik*, a *narodnyik* fogalmát. Hartán és megannyi községben a nehezen megszerzett földjük elvesztését megemésztteni képtelen gazdák közül számosan öngyilkossággal válaszoltak a kolhozosításra, az állami erőszakra. Ők már nem élhették meg a Duna–Tisza közén az 1960–70-es években jól bevált szakszövetkezeti formát, melynek a hazai néprajzi kutatás eddig nem szentelt figyelmet, de az angol Chris Hann monográfiát adott ki róla a cambridge-i egyetemen. A könyv egyik fejezete később megjelent magyarul.¹³ Gondolom, egyszer még a tszcs és a szakszövetkezet is terítékre fog kerülni. Nekünk azonban mára ezek nélkül is igen bőséges a programunk, ezért ülészakunkat haladéktalanul megnyitom.

¹¹ VÁRI András 2008. 629, 644, 665–667.

¹² H. BARTHA Lajos 1999., PALÁDI-KOVÁCS Attila 2007. 220.

¹³ HANN, Chris M. 1980., 1982.

IRODALOM

BALOGH István

- 1994 Szőlőskert-, legelő- és erdőbirtokosságok 1850–1950. között. In: KIS-BÁN Eszter (szerk.): Parasztkultúra, populáris kultúra és központi irányítás, 25–33. Budapest

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

- 2007 Nemesi közbirtokosságok a Kővár-vidéken. Vallomásos összeírás 1803-ból. Kecskemét

H. BARTHA Lajos

- 1999 Harta. Harta

GYIMESI Sándor

- 1972 A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In: SZABÓ István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában, 1848–1914. II. 616–652. Budapest

HANN, Chris M.

- 1980 Tázlár: A Village in Hungary. Cambridge (University Press)
1982 Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. Ethnographia 93. évf. 33-72.

HECKENAST József

- 1969 Szövetkezések a századforduló paraszti gazdálkodásában. Budapest

KATONA Imre

- 1984 A Galga mente helye népcsoportjaink között. Honismeret XII:4. 42–45.

OROSZI Sándor

- 2004 Az erdélyi közösségi erdők története. Erdészettörténeti Közlemények LXVI. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2001 Szarvasmarhatartás. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz II. Gazdálkodás, 658–704. Budapest
2007 Azok az ötvenes évek falun. Ethnographia 118. évf. 219-226.

PETERCSÁK Tivadar

- 2003 Nemesi és paraszti közbirtokosságok Heves megyében (XVIII–XIX. század). Eger
2008 A közbirtokosság. Erdő- és legelőközösségek Észak-Magyarországon. Debrecen

SZABÓ Mátyás

- 1973 A hatóság és a parasztság. A központi irányítás hatása a népi kultúrára Svédországban. Ethnographia LXXXIV. 97–103.

SZILÁGYI Miklós

- 2000 Gazdasági társulások, egyesületek, érdekvédelmi szervezetek. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz VIII. Társadalom, 558–584. Budapest

TAGÁNYI Károly

- 1949 A földközösség története Magyarországon. Molnár Erik előszavával. Budapest
- 1957 Tagányi Károly a régi magyar községről. Közli: VARGA István. Agrártörténeti Szemle I. 8–14.

VÁRI András

- 2008 A magyarországi hitelszövetkezeti mozgalom megalapítása, 1886-1894. Századok 142. évf. 629–671.

VÖRÖS Antal

- 1965 A tejjgazdaságok kialakulása a Dunántúlon. Agrártörténeti Szemle VII. 471–495.

Kis-Tóth Lajos rektorhelyettes köszönti a konferencia résztvevőit